

КОНЦЕПТИ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ФАХІВЦЯ

Діяльність суб'єкта – зовнішня і внутрішня – опосередковується й регулюється психічним відображенням реальності, яка безпосередньо йому відкривається, – це суб'єктивний світ свідомості, що відображає картину світу, до якої включений суб'єкт, його дії і стани [1, с. 125]. Діяльність, професійна діяльність внутрішньо пов'язана з особистісним смислом (О.М. Леонт'єв), тому ми неминуче стикаємося з необхідністю аналізу свідомості й самосвідомості особистості, оскільки саме свідомість здійснює принаймні три взаємозумовлені функції: регуляцію психічних процесів, регуляцію відносин, регуляцію діяльності й усього життя суб'єкта (С.Л. Рубінштейн). Інтегративною інстанцією, що забезпечує певне усвідомлене регулювання й управління процесом свідомої активізації та прояву внутрішнього в зовнішньому, індивідуально-психологічних характеристик у діяльній-рольових компонентах, і безпосередньо професійній діяльності є Я-концепцією. Саме вона виступає тим складним психологічним явищем, яке, з одного боку, є рухливим, плинним, виразно залежним від зовнішніх умов та обставин, зміни ціннісних орієнтацій, рівня самосприйняття, а з іншого – є стійким, системоутворювальним елементом, що відповідає за особистісне та професійне буття людини й зумовлює та контролює її поведінку, думки тощо (А.В. Петровський, В.В. Столін, В.І. Слободчиков та інші). Таким чином, вивчення всього, що пов'язане з Я-концепцією, має важливе наукове значення для розуміння людської поведінки, причин успіхів і невдач у професійній діяльності (Р. Бернс).

Проблему взаємозв'язку "Я" та "професії" в контексті дослідження професійної самосвідомості особистості (В.Б. Брагіна, Ю.Б. Гіппенрейтер, П.П. Горностай, О.П. Калітєєвська, Є.О. Климов, В.С. Мерлін, Л.Д. Олійник, О.Г. Солодухова, В.В. Столін, Т.М. Титаренко, І.І. Чеснокова, П.О. Шавір, Л.Б. Шнейдер та ін.) науковці вирішують у різних варіантах. Так, у першому варіанті (Є.О. Климов та ін.) пов'язується "Я" та професія: "Я" "обирає" професію, професійна самосвідомість структурується шляхом усвідомлення своєї належності до професійного співтовариства, визначення відповідності до професійних еталонів та професійних ролей, визнання у професійній групі, шляхом усвідомлення своїх індивідуальних способів успішної діяльності, свого стилю в роботі. Другий варіант (В.Б. Брагіна) є більш динамічним – "Я" "будує" професію, перетворюється в ній у часі, професійна самосвідомість функціонально здійснюється через побудову майбутнього результату діяльності, формування професійних планів, визначення вектора самовдосконалення та професійних перспектив, загальне усвідомлення впевненості в завтрашньому дні.

Третій варіант є діалогічним, – професійна самосвідомість визначається як процес, що має діалогічну форму не завжди усвідомленого спілкування з самим собою (О.П. Калітєєвська); професійна самосвідомість формується на основі співвіднесення образу професії та "Я" на певній стадії розвитку особистості під впливом стилю життя, що потребує від людини самоконтролю та рефлексії власних вчинків і дій, взяття відповідальності за них. Еталоном, мірою професійної самосвідомості є професійний типаж-стереотип як персоніфікований образ самої професії або узагальнений образ типового професіонала [2, - с. 22].

У професійній самосвідомості (як і у самосвідомості взагалі) психологи, хоча і декларативно, розрізняють образний та понятійний компоненти – професійний Я-образ та професійну Я-концепцію: образ себе та знання про себе (І.С. Кон, О.К. Тихоміров); у психолого-педагогічній та філософській літературі зазвичай їх об'єднують або у єдиний образ-Я (Т.В. Кудрявцев) (професійний образ-Я), або у Я-концепцію (професійну Я-концепцію). Образ-Я – це складне багатокомпонентне явище, що включає різні уявлення людини про себе: у цей момент життя, якою людина бажає бути, якою повинна бути, якою може стати. Образ-Я характеризується рядом усвідомлених якостей особистості, складністю та узагальненістю цих якостей, їх змістовними характеристиками, а важливим параметром образу-Я є суперечність знань, що входять до його складу [3]. Саме в такому ракурсі фактично ототожнюють Я-образ та Я-концепцію особистості.

Однак, є й невирішена частина проблеми. Різноманітність наукових підходів породжує певну концептуальну невизначеність феномена "професійна Я-концепція", її видів та базових показників; а також недостатню усвідомленість впливу даного феномена на ефективність професійного становлення і професійної діяльності фахівця.

Мета даної роботи полягає у визначенні сутності професійної Я-концепції (характеристичі концептуальних складових, рівнів та видів), її місця й ролі в професійній діяльності та професійному становленні фахівця.

У науковій вітчизняній та зарубіжній літературі наявний підвищений інтерес до вивчення ролі Я-концепції в аспекті становлення й розвитку особистості та її життєдіяльності. Більшість зарубіжних дослідників, які розглядають проблему розвитку "Я" особистості, ставлять у центр Я-концепцію індивідуума, тобто сприйняття нею власної ідентичності, що виступає як інтегратор, фільтр і медіатор людської поведінки. Вони вважають, що люди протягом усіх вікових етапів свого розвитку схильні до поведінки, яка погоджується з їхнім розумінням себе [4].

Вітчизняні науковці у своїх визначеннях Я-концепції переважно базуються на результатах дослідження Р. Бернса і в цілому розуміють під цим явищем сукупність усіх уявлень індивіда про себе, пов'язаних з їхньою оцінкою. Хоча слід виділити і певні суттєві відмінності у визначенні цього феномена. Так, Я-концепція особистості розглядається як:

- відносно стійка, більшою або меншою мірою усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе (А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський);
- сукупність усіх уявлень фахівця про те, який він є в усіх своїх проявах, можливих та дійсних, суттєвих і побічних, що будуються на основі самосприйняття, насиченого яскравими переживаннями самоствавлення, яке постійно зіставляється зі сприйняттям себе іншими людьми, їх емоційним ставленням до особистості (А.В. Петровський та ін.);
- стрижневе утворення онтогенетичного розвитку людини, що характеризує не тільки систему самосприйняття, а й потенційного діяння, вчинкового проживання і творення середовища і власного "Я" (О.Є. Гуменюк) і т. ін.

Отже, Я-концепція особистості представлена як сукупність її уявлень про себе, поєднаних з їхньою оцінкою, описову частину якої називають образом або картиною "Я"; як ставлення до себе і до окремих своїх якостей – самооцінка або сприйняття себе. Тобто Я-концепція є не тільки тим, що являє собою людина, а й тим, що вона думає про себе, про свою

діяльність і перспективи розвитку (Р. Бернс).

Я-концепція є цілісним, хоча й не позбавленим внутрішніх суперечностей, образом власного "Я", який має три основні складові.

По-перше, когнітивна складова Я-концепції – це опис особистістю основних своїх характеристик, що становлять образ "Я". Причому питома вага тих чи інших уявлень неконстантна, значущість та ієрархія елементів самоопису залежить від контексту, життєвого досвіду тощо.

Саморегуляція поведінки передбачає наявність в індивіда певної інформації про себе. Як зазначав ще І. Кант, свідомість самого себе вже включає в себе подвійне "Я": 1) "Я" як суб'єкт мислення (в логіці), яке означає чисту аперцепцію ("чисте Я", що рефлексує) і про яке ми не можемо більше нічого сказати; 2) "Я" як об'єкт сприйняття, відтак, внутрішнього почуття, яке містить у собі різноманіття визначень, що роблять можливим внутрішній досвід. Сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкт діяльності, називається самосвідомістю, а його уявлення про самого себе складаються в певний "образ Я" [5, - с.9].

По-друге, оцінна складова Я-концепції – це сукупність оцінних характеристик і пов'язаних з ними переживань. В основі цього компонента лежить самооцінка як особистісне судження про свої цінності, показник рівня розвитку почуття самоповаги, своєї цінності, позитивного ставлення до себе.

Як механізм саморегуляції самооцінка задіяна в усіх сферах життєдіяльності людини. Вона опосередковує інтерпретацію суб'єктом власного досвіду і зовнішніх впливів, сприйняття самого себе й навколишнього світу, визначення перспектив власного розвитку і відносин з довкіллям.

Залежно від "об'єктів" оцінки, науковці виділяють самооцінку результату і самооцінку потенціалу. Самооцінка результату пов'язана з оцінкою досягнутого й відображає рівень задоволеності/незадоволеності досягненнями. Самооцінка потенціалу пов'язана з оцінкою своїх професійних можливостей і відображає віру в себе, у свої сили. Таким чином, рівні співвідношення зазначених компонентів самооцінки лежать в основі позитивної мотивації саморозвитку особистості [6, - с. 240].

По-третє, поведінкова складова Я-концепції – це модифікування або стримування безпосереднього, прямого вираження установки в поведінку внаслідок соціального неприйняття, моральних сумнівів людини або можливих наслідків.

Я-концепція є не просто когнітивною структурою, але складною системою установок (І.С. Кон). Недостатня усвідомленість, певна емоційність (як складова), соціальна детермінованість, динамічність Я-концепції дають підстави визначити, що фахівець реалізує свою професійну діяльність як на рівні свідомості, так і на рівні неусвідомленому – установки.

Згідно з засновником теорії установки Д.Н. Узнадзе, поведінка людини може здійснюватися на двох рівнях – як імпульсивна і як така, що регулюється свідомістю. У першому випадку вона визначається установкою, яка виникає в процесі взаємодії її потреб із ситуацією, в якій вони актуалізувалися. На більш високому рівні поведінки людина бере на себе відповідальність за свої дії. Завдяки механізму об'єктивації, під час якого вона протиставляє себе зовнішньому середовищу, людина починає усвідомлювати дійсність такою, якою вона є, та об'єктивізувати свою поведінку. Відповідно, сутність особистості полягає не у функціонуванні установки, а визначається наявністю таких основоположних проявів, як свідомість і здатність до об'єктивації. Характерною особливістю особистості є здійснення далекої мотивації, дій і вчинків, метою яких є задоволення потреб у майбутньому житті. Вищі потреби – інтелектуальні, моральні й естетичні – відповідають Я-концепції людини [8, - с. 110].

Розвиток дорослої людини, відповідно до позиції Г. Крайг, можна описати й у контексті трьох самостійних систем (сфер прояву, які співвідносяться з різними аспектами її "Я"). Вони включають розвиток особистісного "Я", - "Я" як члена сім'ї (доросла дитина, подружжя або батько) і "Я" як працівника, суб'єкта професійної діяльності. Ці системи взаємопов'язані [9, - с. 693]. Але, акцентуючи увагу саме на розгляді професійної сфери реалізації особистості, інтегративним утворенням особистості фахівця як результат самоусвідомлення себе суб'єктом праці, конкретної професійної діяльності (її умов та вимог), на наш погляд, є професійна Я-концепція.

У процесі професійного становлення особистості, розвитку її професійної самосвідомості Я-концепція трансформується під впливом певних нормативних умов реалізації провідного типу життєдіяльності. Відтак, використовуючи термін "професійна Я-концепція", ми конкретизуємо сферу реалізації особистістю своїх якостей. Професійна Я-концепція фахівця в цьому контексті є особистісно-професійним феноменом, що виникає в процесі і на ступіні взаємодії двох сфер: суб'єктивної як набір професійної діяльності та діяльнісних компонентів особистості та об'єктивної як набір умов її реалізації у сфері професійної діяльності. Основною функцією професійної Я-концепції на суб'єктивному рівні є нормативно-регулятивна, що й забезпечує активізацію та прояв професійної компетентності.

У контексті зазначеного можна говорити про професійне самовизначення особистості. На думку О.С. Анісімова, професійна діяльність потребує усвідомлення процесу розуміння нормативного змісту і його прийняття. Тому, на відміну від життєдіяльності, у професійній діяльності, в організованих формах спілкування самовизначення є особливим аналогом мотивації, її вищим типом як специфічний процес усвідомленого образу актуального бажаного, такого, що прагне до "Я" та образу "Я", який відповідає змістові норми. Поза нормативними межами не можна розглядати процес самовизначення [10, - с. 22], як і взагалі компетентність.

Самовизначення являє собою процес створення суб'єктом потенціалу особистісного розвитку шляхом об'єктивації різних форм своєї активності або збереження існуючого потенціалу з метою подальшої його реалізації, якщо наявні умови розглядаються особистістю як неприйнятні. Продуктивність процесу самовизначення виражається у виробленні, прийнятті і здійсненні особистістю таких форм активності, які в даних умовах є оптимальними: або більше відповідають її суб'єктивності, чи дають їй змогу більшою мірою самореалізуватися, самовизначитися і самоздійснитися як професіоналу. Успішність і продуктивність особистісного самовизначення є водночас і передумовою, й умовою ефективного професійного самовизначення [11, - с. 336].

Особистісна визначеність і соціальна забарвленість Я-концепції фахівця дає підстави виділити певні її рівні та види сформованості.

Так, у наукових працях видатних представників класичної західної психології – Е. Берна, Р. Бернса, А. Маслоу,

В. Франкла та інших, а також таких психологів і філософів, як Б.Г. Ананьєва, А.В. Петровського, Н.І. Сарджеладзе, В.І. Слободчикова, О.Г. Солодухової, В.Я. Юрченко та інших, знаходять своє наукове обґрунтування, розрізнення та опис зрілі, позитивні та незрілі, негативні Я-концепції особистості.

Взагалі, під зрілою Я-концепцією особистості більшість учених розуміє цілісний з погляду психологічної організації, інтегрований Я-образ особистості, основними рисами якої є внутрішня мобільність, мобільність здібностей як уміння реалізувати власні потенції, достатня емоційна чутливість, пізнавальна відкритість, рефлексивність, виразне прагнення до пізнання нового, до творчості (П.М. Якобсон). Зріла Я-концепція за своїми сутнісними характеристиками, як стверджував Р. Бернс, завжди є позитивною, а значить, визначається трьома чинниками: твердою переконаністю в імпуванні іншим людям, упевненістю в здатності до того чи іншого виду діяльності й відчуттям власної значущості [7].

Розглядаючи розвиток професіонала з акмеологічних позицій, А.О. Деркач, В.Г. Заєкин однією з основних підсистем вважають продуктивну Я-концепцію. Саме наявність цієї підсистеми, яку науковці характеризують як стійку усвідомлену і неповторну систему уявлень суб'єкта про самого себе, свої можливості та перспективи, котру він переживає і на основі якої він будує свої відносини та взаємодію, забезпечує становлення та розвиток його особистості до рівня професіонала [12, - с. 111]. Базуючись на чотириконтентній моделі Я-концепції ("Я" реальне, "Я" ідеальне, "Я" майбутнє і "Я" фантастичне), автори наголошують на гармонійності складових та адекватності цього феномена як головної умови розвитку. Продуктивний образ Я-професіонала, на думку науковців, якраз і відрізняється конгруентністю реального, ідеального і фантастичного "Я".

Професійна Я-концепція має бути зрілою, позитивною та продуктивною. Базові показники зрілої, позитивної, продуктивної професійної Я-концепції наведені в таблиці. Відповідно до цього, показниками негативної, незрілої Я-концепції будуть протилежні визначені характеристики.

Таблиця

Показники позитивної Я-концепції фахівця

<i>Складові Я-концепції фахівця</i>	<i>Зріла (позитивна) Я-концепція</i>
<i>Когнітивна (Я-образ)</i>	висока когнітивна складність і диференційованість, зумовлені високим рівнем рефлексивності, незалежністю суджень, критичністю та гнучкістю мислення; пізнавальна відкритість, готовність прийняти нові знання та досвід; професійно-рольова ідентичність; внутрішня цілісність і узгодженість між модальностями Я-образу, гармонійність усіх його елементів; відносна стійкість, стабільність уявлень про себе як фахівця, суб'єкта професійної діяльності
<i>Емоційно-ціннісна (Я-ставлення)</i>	аутосимпатія, прийняття себе як особистості та фахівця; адекватний рівень самоповаги; адекватна (здебільшого висока) самооцінка "Я"; емоційна стійкість, низький рівень особистісної тривожності; толерантність; гуманістична спрямованість
<i>Поведінкова (Я-вчинок)</i>	домінування позитивних внутрішніх мотивів професійної діяльності, професійного самовдосконалення; здатність до вольової дії щодо подолання вад власного Я; домінування інтернальних тенденцій локус-контролю

Тільки зріла, позитивна професійна Я-концепція фахівця, як свідчить більшість сучасних дослідників чинників професійної майстерності, є однією з основних особистісно-психологічних передумов його професійної компетентності (Р. Бернс, О.Є. Гуменюк, А.В. Фурман, В.Я. Юрченко). Тільки зріла особистість взагалі здатна впоратися з труднощами професійної діяльності й не деградувати як особистість.

Таким чином, зріла професійна Я-концепція фахівця становить фундамент формування його професійної компетентності та є тим психологічним утворенням, яке забезпечує збереження цілісності особистості, що може бути порушена під впливом негативних чинників професійної діяльності людини.

Так, позитивна, зріла Я-концепція, що визначається у своїй когнітивній модальності високим рівнем рефлексивності, критичності, гнучкості мислення та пізнавальною відкритістю, є потенційним захисним механізмом особистості від порушення її психологічного здоров'я, цілісності, здійснює постійну інтеропсихічну превентивну й корекційну функції. Відомо, що в більшості фахівців, які мають позитивну самооцінку, відносно низький рівень особистісної тривожності та агресивності, домінуючий внутрішній локус-контроль (що характеризує зрілу Я-концепцію), розвиток професійних деформацій здійснюється повільніше й може зовсім загальмуватися. Це відбувається внаслідок постійного самоаналізу, рефлексії людиною власного "Я", тих змін, що з нею відбуваються, й отже, забезпечує своєчасне розпізнання та прийняття коректив особистісного розвитку, гальмує виникнення звикання до своїх негативних тенденцій, тому деформації не стають невід'ємною частиною особистості.

Характеризуючи етапи формування психологічної культури фахівця, В.А. Семиченко, однією із стадій визначає роботу над собою, самопізнання, самовивчення, самооцінку, самосприйняття тощо. Об'єктивність, на думку автора, базується на звичці особистості до інтроспекції і рефлексії. Прийняття себе як цікавого об'єкта дослідження є першим кроком до пізнання свого психічного життя, збагачення й адекватності Я-концепції [13].

Формування своєї індивідуальності, свого "Я" передбачає тотальну рефлексію всього свого життя, звернення, інтроверсію всередину себе, вироблення критичного ставлення до способу свого життя. Тому індивідуальність – це завжди внутрішній діалог людини із самою собою, вихід в унікальну дійсність самої себе. Отже, основною функцією самосвідомості є рефлексія, у процесі якої пізнається власна особистість і визначається ставлення особистості до самої себе. Самосвідомість взагалі, на думку О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, є цілісним рефлексивним мисленням. Саме рефлексія, на думку Л.С. Виготського, дає людині змогу спостерігати себе у світі власних почуттів, внутрішньо диференціювати "Я – що діє, "Я – що міркує" та "Я – що оцінює". Х. Хекхаузен стверджував, що рефлексія дає самосвідомості зворотний зв'язок [14].

Відтак, одним із ключових базових компонентів що, з одного боку, забезпечує утворення і розвиток Я-концепції фахівця, з іншого, – виступає способом її функціонування, є рефлексія як найважливіший механізм розвитку діяльності (Г.П. Щедровицький); як внутрішня психічна діяльність особистості, спрямована на самопізнання й усвідомлення нею

свого духовного світу, власних дій і станів, ролі та місця в діяльності (О.О. Бодальов); як здатність суб'єкта усвідомлювати дію: оцінювати мету з точки зору перспективи успіху, корегувати її з урахуванням різних норм, відчувати себе відповідальним за можливі результати, усвідомлювати їх наслідки для себе та інших (Х. Хекхаузен); як процес критичного осмислення мінливої діяльності, вміння виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії, як процес обґрунтування необхідності внесення коректив у хід діяльності, початку нової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
2. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: Автореф. дис. ...д-ра психол. наук. 19.00.13. – М.: Моск. пед. гос. университет, 2001. – 41 с.
3. Муравьева К.В., Шильштейн Е.С. О ролевом компоненте Я-концепции // Вестник Московского университета. – Серия 14. Психология – 2000. – № 1. – январь-март. – С. 29 – 34.
4. Кубашичева Л.Н. Теоретические и практические основы развития профессиональной Я-концепции студентов – будущих педагогов. – Майкоп, Типография АГУ, 2000. – 341 с.
5. Кон И.С. Открытие "Я". – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
6. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 416 с.
7. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: "Прогресс", 1986. – 420 с.
8. Познавательные психические процессы / Сост. и общая редакция А.Г. Маклакова. – СПб.: Питер, 2001. – 480 с.
9. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
10. Анисимов О.С. Игровое моделирование социально-перцептивных взаимодействий // Развитие социально-перцептивной компетентности личности / Материалы научной сессии, посвященной 75-летию академика А.А. Бодалева. Под общей ред. Вице-президента акад. МАН, профессора А.А. Деркача. – М.: Луч, 1998. – С. 19 – 23.
11. Психология и педагогика: Учебное пособие / Под редакцией А.А. Бодалева, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева, В.А. Сластенина. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. – 585 с.
12. Акмеология: Учебное пособие / А. Деркач, В. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.
13. Семиченко В.А. Психология педагогической деятельности: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 335 с.
14. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1986. – 407 с.

Подано до редакції 24.11.08.

РЕЗЮМЕ

В статті представлено концептуальний аналіз феномена Я-концепція, визначається його місце й роль в професійній сфері життєдіяльності.

РЕЗЮМЕ

В статье представлен концептуальный анализ феномена Я – концепция, определяется его место и роль в профессиональной сфере жизнедеятельности.

SUMMARY

The article presents conceptual analysis of the phenomenon „I – concept”; specifies its place and role in professional sphere.

Ключові слова: Я-концепція, професійна Я-концепція, професійна діяльність, професійна компетентність.

Ключевые слова: Я-концепция, профессиональная Я-концепция, профессиональная деятельность, профессиональная компетентность.

Keywords: I-concept, professional I-concept, professional activity, professional competence.
